

Skript

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Interview: 'Niet iedereen schrijft, maar iedereen spreekt'. Interview met Anika Walke

Auteur: Boris van Haastrecht

Verschenen in Skript Historisch Tijdschrift, jaargang 40.4, pp. 302-309.

© 2018 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

p-ISSN: 0165-7518

e-ISSN: 3051-2506

Skript Historisch Tijdschrift is een onafhankelijk wetenschappelijk blad dat viermaal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

‘NIET IEDEREEN SCHRIJFT, MAAR IEDEREEN SPREEKT’

Interview met Anika Walke

Boris van Haastrecht

Tijdens de Tweede Wereldoorlog was de Wit-Russische Sovjetrepubliek naar verhouding het zwaarst getroffen land. Naar schatting kwam een kwart van de bevolking, meer dan twee miljoen mensen, om het leven als directe consequentie van oorlog en de nazi-bezetting. Toch kan de geschiedenis van Wit-Rusland doorgaans niet op belangstelling van een groot publiek rekenen. Anika Walke, universitair docent aan Washington University St. Louis heeft pionierswerk verricht met haar oral history van genocide in Wit-Rusland. In 2015 verscheen van haar hand *Pioneers and partisans. An oral history of Nazi genocide in Belorussia* bij Oxford University Press, waarin zij op basis van interviews een genuanceerd beeld geeft van de ervaringen en overlevingsstrategieën van Wit-Russische Joden voor, tijdens en na de Holocaust. Als onderdeel van een nieuw project is Walke nu weer bezig met interviews afnemen van overlevenden van de Tweede Wereldoorlog in Wit-Rusland: 'Nu het nog kan, moeten we zoveel mogelijk getuigenissen verzamelen.'

Wit-Rusland is een gesloten land. Sinds 1994 is Aleksandr Loekasjenko onafgebroken aan de macht als president. De staatsmedia controleren de informatie die beschikbaar is voor Wit-Russen. De staat bepaalt ook hoe de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog gepresenteerd wordt aan burgers. Enerzijds vormt de Tweede Wereldoorlog een fundamenteel onderdeel van de Wit-Russische identiteit: er zijn vele oorlogsmonumenten en musea. Langs alle snelwegen, in dorpen en in steden staan tanks opgesteld die herinneren aan de oorlog. Anderzijds is het officiële beeld van de Tweede Wereldoorlog rigide: heldenverering staat centraal, de Wit-Russische burgers en Sovjetsoldaten worden als een gesloten front gepresenteerd dat samen de nazi's versloeg. Aandacht voor interne verdeeldheid langs etnische lijnen, burgerslachtoffers, collaboratie en seksueel geweld is er niet. Om deze redenen is er zowel binnen als buiten Wit-Rusland tamelijk weinig bekend over het leven van gewone mensen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Verandering in deze situatie begint bij het luisteren naar de overlevenden van deze oorlog, zodat hun verhalen niet verloren gaan met hun dood.

Walke's onderzoek is sterk beïnvloed door haar persoonlijke achtergrond. 'Ik werd geboren in de DDR, daar leerde ik Russisch.' In haar latere onderzoek zou dit van pas komen tijdens interviews. 'Voor de mensen die ik in de voormalige Sovjet-Unie ontmoette was het belangrijk dat ik uit Oost-Duitsland kwam, ik wist wat het betekende om onder het socialisme te leven.' Walke kwam eind jaren negentig voor het eerst in Rusland voor een talencursus en besloot vervolgens in 2000 een jaar in Sint-Petersburg te studeren. Toentertijd was zij al geïnteresseerd in de Tweede Wereldoorlog en de nasleep daarvan. In Sint-Petersburg kwam Walke voor het eerst in contact met Wit-Russische Holocaust overlevenden. Overlevenden van dwangarbeid en de ghetto's tijdens de nazi-bezetting ontvingen op dat moment voor het eerst van Duitsland herstelbetalingen. 'Ik wilde weten wat mensen er van vonden dat dit pas zo laat, en voor veel anderen die al overleden waren te laat, gebeurde. Ik hielp mensen met het invullen van formulieren voor het aanvragen van schadeloosstellingen. Zo leerde ik dat hoewel er veel onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog is gedaan, we nog steeds maar weinig weten over de overlevenden van de Holocaust in Oost-Europa en de voormalige Sovjet-Unie. Daarom begon ik mensen te interviewen.'

De meeste mensen die Walke in Sint-Petersburg ontmoette via de organisatie voor overlevenden kwamen oorspronkelijk uit het gebied dat nu Wit-Rusland is. Voor de Tweede Wereldoorlog woonden er bijna een miljoen Joden in de Wit-Russische Sovjetrepubliek. Tussen 1791 en 1917 waren Joden in tsaristisch Rusland verplicht binnen de grenzen van het zogenaamde paalgebied te wonen. Dit gebied omvatte grote delen van het huidige Polen, Litouwen, Wit-Rusland, Oekraïne en Moldavië. Na de Februarirevolutie werd het paalgebied in maart 1917 opgeheven door de Voorlopige Regering van Rusland. Een aanzienlijk aantal Joden vestigde zich vervolgens in Sint-Petersburg. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden naar schatting 800.000 Joden in Wit-Rusland vermoord. De overlevenden, een groep van ongeveer 90.000 mensen, hadden in veel gevallen vrijwel hun volledige familie verloren. Familiebanden met bijvoorbeeld een oom of tante in het verre Sint-Petersburg, waar inmiddels een relatief grote Joodse gemeenschap leefde, maakten het voor sommige overlevenden mogelijk daar een nieuw bestaan op te bouwen. Walke beschouwt dit als een vorm van 'gedwongen migratie', vaak van kinderen die nog niet oud genoeg waren om voor zichzelf te zorgen. Deze kinderen, inmiddels bejaard, waren de eersten die zij in Sint-Petersburg interviewde.

Walke is geïnteresseerd in de vraag 'wat het betekent om een gemeenschap of maatschappij opnieuw op te bouwen na afloop van een genocide.' Oral history bleek voor haar een bruikbare benadering om deze

vraag te beantwoorden. Sinds haar eerste jaar in Rusland in 2000 is zij vaak teruggekeerd en vanaf 2002 bezocht zij ook vele malen Wit-Rusland. In 2007 verhuisde zij naar de Verenigde Staten om haar

Anika Walke

onderzoek daar voort te zetten. Inmiddels heeft Walke veel ervaring op het gebied van oral history en is zij in een goede positie om te reflecteren op de omstandigheden die een goed oral history interview mogelijk maken. Daarnaast weet zij inmiddels veel van de verschillen in herinneringscultuur tussen West-Europa en Oost-Europa, en tussen Rusland en Wit-Rusland.

Jong en met weinig ervaring gooide zij zichzelf in Sint-Petersburg meteen in het diepe. Walke koos voor biografische interviews, een volledig open benadering om de levensgeschiedenis van iemand op te tekenen. 'Ik begon met de vraag "vertel me over uw leven" en stelde van daaruit vervolgvragen.' Een vertrouwensband was hierbij belangrijk. Wat haar hielp was dat zij al actief was in de lokale gemeenschap en nog jong was, 'de geïnterviewden beschouwden mij soms als een kleindochter'. Walke bracht vaak een hele dag met hen door, en hielp naast de interviews bijvoorbeeld ook met tuinieren of schoonmaakwerk in huis. Desondanks werd zij verrast door de openheid van de mensen die zij benaderde; 'zij waren meer dan bereid om te spreken. Deels was dat omdat zij oud waren, en hun kennis wilden doorgeven voordat zij zouden overlijden. Deels was dat ook omdat niemand eerder hen gevraagd had naar hun geschiedenis. Een terugkerend thema was dat zij zeiden mij meer te vertellen over hun eigen verleden dan zij ooit hun burens of kinderen hadden toevertrouwd.'

'Vervolginterviews en duurzame relaties met geïnterviewden waren ook nuttig. Het toonde hen dat ik oprecht geïnteresseerd was in hun verhalen, en soms kwamen dan onderwerpen aan de orde die tijdens het eerste interview niet ter sprake kwamen, zoals seksueel geweld.' Dat seksueel geweld een gevoelig onderwerp bleek, heeft enerzijds te maken met een wens tot het beschermen van de heldhaftige reputatie van het Russische leger en de partizanen. Anderzijds heeft dit volgens Walke te maken met het feit dat seksueel geweld niet uitsluitend

tot het verleden behoort, maar nog steeds een groot maatschappelijk probleem is waar moeilijk openlijk over gesproken kan worden in de gebieden van de voormalige Sovjet-Unie. Walke kreeg door haar werkwijze veel 'zeer gedetailleerde verhalen' te horen. Zij werkte weliswaar met een lijst van onderwerpen waarin zij geïnteresseerd was en die direct met de Tweede Wereldoorlog te maken hadden, maar merkte gaandeweg dat zij ook meer wilde leren over de context, en begon meer vragen over de jaren dertig en de naoorlogse periode te stellen.

Toen Walke in 2002 voor het eerst interviews in Wit-Rusland ondernam, verschilde de context van Sint-Petersburg. De laatstgenoemde stad 'is veel sterker verwesterd en kosmopolitischer dan Minsk, of zelfs Moskou. In Minsk was het moeilijker om connecties te maken met mensen. In Wit-Rusland kreeg ik het gevoel terug in de tijd te gaan naar Oost-Duitsland: het straatbeeld was georganiseerd, schoon, maar mensen gingen hun eigen weg en keken elkaar niet aan.' Desondanks vond zij ook in Wit-Rusland veel mensen bereid om te spreken over het verleden. Ze kreeg haar eerste contacten via de overlevendenorganisatie waarvoor zij in Sint-Petersburg al actief was geweest. Hoewel zij hier minder tijd had dan in Sint-Petersburg, was de bereidheid en openheid om te spreken uiteindelijk vergelijkbaar. In Minsk hielp ze vervolgens met het oprichten van de History Workshop, een organisatie gericht op educatie over, en herinnering aan de Holocaust, gevestigd op de plaats van het voormalige ghetto van Minsk.

Walke wil mensen in de eerste plaats interviewen als 'experts van hun eigen leven. Natuurlijk gaat het mij er ook om hoe zij zichzelf plaatsen in een bredere context. Maar zij zijn geen experts op het gebied van Stalin, wel op het gebied van hun eigen ervaringen.' De manier waarop geïnterviewden spreken hangt vaak sterk samen met hun beroepsverleden. 'Bijvoorbeeld leraren en mensen die in leidinggevende posities hadden gewerkt hadden minder aansporing nodig om gebeurtenissen te verklaren of uit te weiden. Ook spraken zij eerder over het "grotere geheel", zaken die niet direct hun eigen leven raakten.' Mensen die een beroepsachtergrond met een lagere sociale status hadden, spraken juist eerder over details uit hun persoonlijk leven.

Zelf probeert Walke bij een groter historisch narratief aan te sluiten door naast haar eigen interviews ook archiefonderzoek te verrichten, wetenschappelijke literatuur te bestuderen en andere bronnen te onderzoeken, zoals dagboeken en interviews die in het verleden door de Sovjetstaat zijn verricht. Meer aandacht voor dit verleden is belangrijk, omdat er ten tijde van de Koude Oorlog vanuit West-Europa en de Verenigde Staten weinig ruimte was om slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog in de Sovjet-Unie te herdenken. Dit leidde tot een vertekend beeld van de

Holocaust, 'mensen denken in de eerste plaats aan concentratiekampen in Polen en vernietiging van mensen op industriële schaal. In grote delen van Oost-Europa, waaronder Wit-Rusland, nam de Holocaust een veel directer en persoonlijker vorm aan.' De 'Holocaust door kogels' in Oost-Europa was zichtbaar voor de hele bevolking en vond niet plaats op afgelegen locaties, maar openlijk in of vlakbij dorpen en steden.

Een gevoelig thema in alle Oost-Europese voormalige Sovjetrepublieken is collaboratie door de lokale bevolking. Collaboratie was in Wit-Rusland essentieel voor de nazi's om hun vernietigingswerk te doen, omdat de nazi's informanten nodig hadden. Nadat de meeste Joden waren verdwenen, intensiverde de nazi-terreur tegen andere bevolkingsgroepen zich. 'De moord op de Joden was in bepaalde zin een voorafspiegeling van later grootschalig geweld tegen de burgerbevolking van Wit-Rusland.' In de strijd tegen vermeende en echte partizanen vernietigden de nazi's honderden dorpen inclusief hun bewoners. Het bekendste voorbeeld hiervan is Khatyn. Op 22 maart 1943 werden de bewoners van dit dorp volgens een beproefde methode samengedreven in een schuur. De deuren werden geblokkeerd en het dak met stro bedekt waarna het gebouw in brand werd gestoken. Mensen die aan het vuur probeerden te ontsnappen werden door machinevuur gedood. Tegenwoordig is Khatyn de belangrijkste herdenkingsplaats voor slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog in Wit-Rusland.

Khatyn is ook één van de plaatsen die Walke voor haar huidige onderzoek bestudeert. 'Ik probeer geografie meer in mijn onderzoek te betrekken, om een manier te vinden om over plaats en ruimte te denken. Wat voor impact heeft genocide op een locatie? Ik probeer ook digitale technologie hierbij te gebruiken, er is nu bijvoorbeeld een GIS (Geographic Information System)-project om ghetto's en concentratiekampen in de voormalige Sovjet-Unie in kaart te brengen.' De officiële herinneringscultuur in Wit-Rusland, zoals die in door de staat gefinancierde monumenten en musea naar voren komt, viert de overwinning en verheerlijkt de heldenmoed van Sovjetsoldaten tegenover de wreedheid van de nazi's. Er is echter weinig ruimte voor herdenking van burgerslachtoffers of specifieke groepen slachtoffers, zoals de Joden. 'Tot nu toe bestaat er bijvoorbeeld geen officieel Holocaust monument. Dat zou moeten veranderen. Khatyn is uitzonderlijk in het opzicht dat het als enig officieel monument specifiek burgerslachtoffers herdenkt, al worden Joodse slachtoffers niet expliciet benoemd. Toch speelt het een verbindende rol: veel Wit-Russen bezoeken het monument.' Meer algemeen geldt volgens Walke dat plaatsen waar grootschalig geweld plaatsvond een verenigende functie kunnen hebben 'de *killing fields* zijn hetzelfde, het doet dan niet ter zake of iemand Joods was of niet.'

Walke probeert in haar onderzoek een brug te slaan tussen de thema's 'vernietiging en overleving', maar denkt niet dat er lessen te trekken zijn uit geweld. 'We kunnen leren hoe mensen overleefden in extreem gewelddadige omstandigheden en welke waarden een bijdrage kunnen leveren aan het behoud van bepaalde instituties. In *Pioneers and Partisans* laat ik zien dat huishoudelijke arbeid en emotionele ondersteuning van anderen belangrijke elementen in overlevingsstrategieën van gewone burgers en kinderen waren. Maar ik denk niet dat het geweld en de destructie zelf op enige manier leerzaam zijn.'

De intensieve studie van genocide kan zwaar zijn, zeker in het geval van onderzoek waar persoonlijke interviews met overlevenden aan te pas komen. Walke gelooft niet in een strikte scheiding tussen professioneel werk, persoonlijke betrokkenheid en vrije tijd: 'Je moet bij dit type onderzoek emotioneel betrokken zijn, op het moment dat je emotioneel onaangedaan blijft door wat mensen je vertellen, bevindt je je mentaal op een ongezonde plek.' Desondanks is het belangrijk een bepaald evenwicht te vinden tussen werk en andere zaken die belangrijk zijn in het leven. 'De eerste jaren dat ik deze interviews verrichtte, deed ik vaak niets anders: ik werkte met overlevenden, interviewde hen, ging naar huis om de interviews te transcriberen en deed letterlijk dagen achter elkaar geen oog dicht omdat het werk af moest. Maar dat is niet gezond, ik ben er in de loop der tijd beter voor mijzelf gaan zorgen. Als je in het buitenland interviews verricht mis je een vertrouwde omgeving, dus juist dan zijn stabiele relaties en mensen om mee te praten buiten het werk zelf belangrijk.'

Walke heeft in de afgelopen decennia gezien hoe Wit-Rusland verandert, in positieve en negatieve zin. 'In de jaren negentig was er een openheid die nu verdwenen is. Allerlei organisaties maakten onderwerpen bespreekbaar die voorheen onbespreekbaar waren.' Deze publieke sfeer is inmiddels sterk onderdrukt door de Wit-Russische staat. Dat betekent dat mensen met progressieve liberale waarden over democratie en mensenrechten meer geïsoleerd zijn. Zij vormen een subgroep die alleen met elkaar in gesprek is, maar niet met de rest van de bevolking in contact staat.' Een goede illustratie daarvan is Svetlana Aleksijevitsj. Deze Wit-Russische journalist en schrijfster won in 2015 de Nobelprijs voor de Literatuur, waardoor Wit-Rusland plotseling op internationale belangstelling mocht rekenen. In verschillende landen verschenen nieuwe vertalingen van haar werk, waarin zij vaak oral history interviews met Wit-Russen centraal stelt. 'Maar', zegt Walke, 'in Wit-Rusland vierde niemand feest. Zij wordt daar niet als Wit-Russisch gezien en er is veel afgunst, omdat zij vrijheden en mogelijkheden heeft om te reizen die voor de meeste Wit-Russen buiten bereik blijven. Aleksijevitsj heeft in Wit-Rusland niet de status van een

publiek intellectueel die een interne discussie over het verleden kan losmaken.' Juist een openbare discussie in Wit-Rusland zelf is belangrijk, opdat het verleden niet slechts een onderwerp blijft waar buitenlandse beroepshistorici en een kleine kring van geïnteresseerden mee bezig is.

Wat betreft dit laatste punt is er hoop. De infrastructuur voor historisch onderzoek is nu beter ontwikkeld, onder andere met de eerder genoemde History Workshop in Minsk. Wit-Russen willen dat er aandacht is voor de Tweede Wereldoorlog. Walke heeft tijdens haar onderzoek nooit te maken gehad met tegenwerking door de staat. Meer onderzoek zou kunnen leiden tot een narratief waarin de nazi-genocide op de Joden in Wit-Rusland tijdens de Tweede Wereldoorlog een geïntegreerd onderdeel is van de Holocaust, en waarin ook aandacht is voor de unieke aspecten van de Wit-Russische oorlogservaringen: de fysieke nabijheid en zichtbaarheid van massamoord en de grootschalige terreur tegen de burgerbevolking. Deze geschiedenis is nog niet voltooid. Wanneer Walke nu de locaties bezoekt in Wit-Rusland waar massa-executies plaatsvonden is daar meestal niets wat aan het verleden herinnert. Het contrast tussen natuurlijke schoonheid van de landelijke omgeving waar berkenbomen te midden van hoog gras groeien en de gewelddadigheden die daar plaatsvonden blijft schokkend. In de afgelegen dorpen van Wit-Rusland heerst 'een diep gevoel van verlatenheid. Maar ik word altijd weer verrast door de openheid en eerlijkheid waarmee mensen bereid zijn over zichzelf en het verleden te spreken.'